onálnak: „Eltitkolom, mit lelkem felfogott" – „Értsd: nem teszem közzé tudományos felfedezéseimet. (A valóságos Kepler közzétett mindent.)" (256.); „Azt vélitek tán, a pénzt csak lopom?" – „Értsd: nekem csak abból van jövedelmem, amit a vendégeim fogyasztanak." (332.); „Pulya, ki más segítséget keres" – „Értsd: valaki megsértette Cassiust, ezért Cassius megverte, mire az illető följelentette a vezetőségnél." (416.) Harmadrészt a jegyzetek tehermentesítik a prózai fordítást, miáltal Nádasdy átirata elkerüli, hogy átlépje a határt a parafrázis felé.

A *Bánk bán* és *Az ember tragédiája* teljes szövegének, valamint a *Csongor és Tünde* nehezebb részeinek lefordítása jelzi azt a (pedagógiai szempontból sem érdektelen) törekvést, amely a klasszikus művek érthetővé/élővé tételére, megkedveltetésére irányul. Nádasdy megoldásai sok esetben provokatívak, gyakran vitathatók, ám sohasem önkényesek, hiszen az egyszerűsítést célzó műveletek maradéktalanul eleget tesznek a fordítói célkitűzésnek, hogy Madách a mai olvasó nyelvén szólaljon meg. A kötet kézbevételekor azt is érdemes tudatosítanunk, hogy Nádasdy prózafordítása – mint általában minden fordítás – hermeneutikai döntések sorozatának eredménye (különösen a kétes, homályos eredetű vagy poliszém szerkezetek esetében), tehát egy szuverén *olvasat. Az ember tragédiájá*nak Nádasdy Ádám-féle értelmezése. (*Magvető*)

BÉRES NORBERT

Ismeretlen ismerősünk

A holland nyelvű irodalom története, szerk. Gera Judit–Pusztai Gábor–Réthelyi Orsolya–Daróczi Anikó

Mai világunkban különösen nagy szükség van arra, hogy más népek kultúrájával és irodalmával ismerkedjünk. Legtöbben talán fogékonyak is vagyunk erre, különösen, ha úgy gondoljuk, hogy az a bizonyos kultúra nem is annyira ismeretlen. Ki ne tudna Hollandiáról néhány dolgot? Mélyföldek, szélmalmok, tulipánok. Ennél azért többre is telik az átlagos műveltségű magyartól. Tudjuk róla, hogy régóta protestáns ország, ez pedig azt is jelenti, hogy olvasó ország. Ahol a 16. században elterjedt, hogy csak a Szentírásnak szabad hinni, ott hamar elkezdték terjeszteni a kevésbé szent szövegeket is. Jó példa erre a mi Alföldi Nyomdánk (1561 óta) – és ezzel nemcsak párhuzamot vonhatunk a két ország között, hanem a számunkra oly fontos kapcsolat is eszünkbe ötlik: a korábbi századokban rengeteg debreceni diák tanult Hollandiában. Számos okunk van hát rá, hogy Hollandiára gondolva ne csak jól ismert tényeket idézzünk fel, hanem szívünk is megdobbanjon.

Ismerős tehát, de nagyon sok titkot rejtő ismerős. A számos szerzőt felvonultató kötettől azt várjuk, hogy ezeket fölfedje – és nem is csalódunk. Figyelmeztet már maga a cím is: *A holland nyelvű irodalom története*, vagyis nem egy ország, hanem egy nyelv irodalmáról lesz szó. Aligha lehet ma úgy irodalomtörténetet írni, hogy nem tartjuk szem előtt a nyelv alapvető dilemmáit. A folyamatosan megjelenő magyar

nyelvű angol irodalomtörténet egyik szerkesztője, Kállay Géza írta kitűnő tanulmányában: „A történetírásnak pedig legalább kétszeresen szembe kell néznie a »nyelvi kérdéssel«, jelölő és jelölt (nyelv és valóság) viszonyának állandó megbomlásával és újrarögzülésével" (*Filológiai Közlöny* 2013/4, 381.). Vagyis: miközben az irodalomtörténész régi korok szövegeinek jelentésrétegeit fejti föl, maga is nyelvet alkot, amelyen a történetet el tudja mondani.

Ám amikor e kötetet kézbe vesszük, ne gondoljunk radikálisan újító nyelvre, csupán a következetesen használt fogalmak rendszerére. Már a bevezetőben tisztázzák a szerkesztők, hogy Németalföld irodalmáról lesz szó, azaz nem csupán a mai Hollandiáról, hanem Belgium holland (vagy flamand) nyelvű szövegeiről is, sőt megemlítik, hogy holland nyelvjárást beszélnek egy kicsi dél-amerikai ország, Suriname lakói is. Nem egy ország, nem is egy etnikum, hanem egy nyelv irodalomtörténetét olvashatjuk tehát. Már az elején részletes magyarázatot találunk az alapvető fogalmakra, a „holland" szó különböző (és a történelem folyamán változó) jelentéseire, a flamand nyelvjárás mibenlétére, de a későbbiekben olvashatunk a köznyelv 17. századi kialakulásáról (111.) és a szociolektusok jelentőségéről is. Ez utóbbi különösen a 20. században vált fontossá (254.), feltűnő párhuzamot mutatva más európai irodalmakkal. Külön alfejezet szól a romantika korában kiteljesedő Flamand Mozgalomról, amely – ahogyan Pusztai Gábor írja – „napjainkig tartó, elhúzódó harcot folytatott a holland nyelv elismeréséért" (198.).

A nyelviség kérdése persze ennél is bonyolultabb, és jól ismert dilemmákat vet föl. Részei-e egy nemzeti irodalomnak az adott országban más nyelven írt szövegek? Magyar olvasók kedvéért: tárgyaljuk-e Janus Pannonius költészetét a magyar irodalomtörténet részeként? Kevesen válaszolnának nemmel. Így vannak ezzel a kötet szerkesztői és szerzői is. Mint Réthelyi Orsolya írja a „hosszú 17. századról" szóló fejezetben: „furcsa és vitatható – különösen ebben a korszakban – egy irodalomtörténetnek a nemzeti nyelvre való szűkítése" (118.). Hiszen ekkoriban a kultúra közvetítésének elsődleges médiuma a latin nyelv volt. Ez biztosította abban a korban az egységes európai tudomány és kultúra kialakulását. Egy évszázadot visszaugorva: hogyan is lehetne egy holland irodalomtörténetből kihagyni a latinul író rotterdami Erasmust? Főleg a hatásáról olvashatunk, és ennek nemcsak a latin nyelvűség az oka, hanem az is, hogy éppen a széles körű recepcióban vált ez az emblematikus szerző a történeti narratíva részévé.

A nyelvek valóságos szivárványként ívelik át a kötetet, nemcsak erős színekkel, hanem árnyalatokkal is. Megtudjuk, hogy mindig is meghatározó volt a francia nyelv és a franciáról fordított művek hatása (151.), meg azt is, hogy a flamand nyelv valójában gyűjtőfogalom: a Flandriában beszélt nyelvjárások összessége (19.).

A fenti szóképnél maradva: meghatározó a piros-fehér-zöld, mivel hangsúlyozottan magyar olvasóknak szól a kötet (jórészt olyanoknak, akik nem olvasnak hollandul). Sokan azokra a fejezetekre fognak elsősorban emlékezni, amelyeket a szerkesztők (a szivárványnál is találóbb metaforával) medáloknak neveznek. Míg a főfejezetek szerzői maguk a szerkesztők (a magyarországi néderlandisztika meghatározó kutatói és oktatói), a medálok írói jóval szélesebb skálát mutatnak: az ugyancsak néderlandista Bozzay Rékától a régi magyar irodalom tudósaként ismert Bitskey Istvánig számos névvel találkozunk. Szó esik a holland irodalom fogadtatásáról Magyarországon és

a magyaréról Hollandiában és Belgiumban, valamint a magyar–holland kapcsolatok és kulturális párhuzamok gazdag hálózatáról. A hosszú ív a népballadák rokon motívumaitól a *Meseország mindenkié* kötet holland fordításáig és fogadtatásáig húzódik. Természetesen olvashatunk esszét a holland nyelvterületen tanuló neves magyar diákokról, mint Apáczai Csere Jánosról, és ennek kapcsán általában a peregrinációs szokásokról (119–120.). Megtudjuk azt is, hogy (noha a peregrináció más protestáns országokba is irányult) a holland egyetemeknek kitüntetett szerepük volt a magyar kultúra alakulásában. Mint Bozzay Réka írja, a kora újkori református egyházi vezetők és a kollégiumok leendő tudósai mind megfordultak holland egyetemeken, ez pedig nemcsak teológiai gondolkodásukat, hanem természettudományos szemléletüket is meghatározta (178.). A későbbi koroknak is megvoltak a sajátos kapcsolati formái; ilyen volt az első világháború utáni hollandiai és belgiumi gyermekvonat-akció (263–264). A szerzők kitekintenek az irodalom területéről, ez viszont az irodalom jobb megértését is segíti. Már csak azért is, mert egy másik medál már ugyanennek a témának az irodalmi feldolgozásáról szól (269–270.). De olvashatunk a magyar írók holland fordításairól és az ottani fogadtatásról is bőségesen, Petőfitől Márai Sándoron keresztül Kertész Imréig, illetve a korábban említett, nagy vihart kavaró meséskönyvig.

A kötet azonban a magyar vonatkozások mellett föltárja a kapcsolatokat más nemzeti irodalmakkal is. Sok olvasó fog rácsodálkozni (mint e sorok írója is tette) azokra a motívumokra, jellemzőkre és kulturális jelenségekre, amelyek (kinek-kinek egyéni műveltségétől függően) nagyon is ismerősek. A középkorról szóló fejezetben az Artúr-mondakört építő holland nyelvű szövegekről olvasunk, és felkapjuk a fejünket: hát nemcsak angol és francia szövegekre kell gondolnunk? Kevésbé lepődünk meg, amikor a misztikus irodalom 12–13. századi kezdeteiről esik szó, vagyis olyan szövegekről, amelyek „a lélek Istennel való közvetlen kapcsolatát" (49.) jelenítik meg. Hosszú innen a kulturális ív, Keresztes Szent Jánoson és Shakespeare neoplatonikus szonettjein keresztül az evangélikus pietizmusig és a református kegyességi irodalomig, majd a 19. és 20. századi misztikus költészetig. A recenzenst nem ragadhatja el a felkínált asszociációk heve, ám az olvasók kialakítják majd a maguk képzettársítási terét. Azt is megtudjuk, hogy az angol *Everyman* nem a szigetország találmánya, hanem a holland *Elckerlijc* fordítása (82.) – hosszan tartó hatását az európai parabolikus irodalomra fölösleges itt részletezni.

Jól kitapintható, hogy az európai irodalom általános vonulatai hogyan jelentek meg a holland kultúra horizontján. Olvashatjuk, hogy a romantikus történelmi kalandregény legkiemelkedőbb képviselője Jacob van Lennep volt. Pusztai Gábor megjegyzi, hogy 1840-ben írott regénye, a *Ferdinand Huyck kalandjai* „csak erős megszorításokkal nevezhető történelminek", mivel alig száz évvel játszódik keletkezése előtt (201.). Indokolt lehet a megszorítás, de akkor ez érvényes a mintát adó Walter Scottra is: az 1814-es *Waverley* még közelebb van a szerző saját korához (nagyjából hatvan év), mégis ezt tekintjük az európai irodalom első nagy történelmi regényének.

Sok az olyan sajátosság, ami további párhuzamok észrevételére ösztönöz. A 17. századi holland Biblia-fordítás, az angol Jakab-kori Biblia és a magyar Károli Biblia egy időszakban keletkezett, jelezve ezzel a korabeli Európa kultúrájának egyik legfontosabb törekvését. Ha nagyot ugrunk, olvashatunk a 19–20. század fordulójának mesekultuszáról, amely valószínűleg bármely nemzeti irodalomból ismerős lehet.

Hasonlóképpen az is, hogy a két világháború közötti Hollandiában és Belgiumban ugyanúgy a politikai szélsőségekben keresték a kiutat, mint más országokban (262.). Nem meglepő ez a mély gazdasági, politikai és kulturális válság időszakában, amikor még nem lehetett tudni, hova vezet a nácizmus, és a sztálinizmusról is kevés volt az információ. Zavarba ejtő ezzel szembenézni, akárcsak olyan tényekkel, amelyek kevésbé szerepelnek a köztudatban. A posztkolonializmust taglaló fejezet szerzői írják: az 1897-es brüsszeli világkiállítás alkalmából „kétszázhetven kongóit hozattak Belgiumba, hogy ott önmaguk szerepét játsszák. Ez az »emberi állatkert« több mint egymillió belga látogatót vonzott" (348.). Vajon hányan tudják, hogy a századfordulón a londoni és a budapesti állatkertben is volt hasonló látványosság?

Mindezek jól rámutatnak a kötet módszertanának legfontosabb jellemzőjére: arra a szociologizáló és a kultúrát szélesen értelmező szemléletre, amelyet például az angol kulturális materializmus és az amerikai újhistorizmus irányzataival társítunk, de a hazai irodalomtudományban is megvannak a messzire nyúló hagyományai – még ha időközben sok minden változott is. A fönti példák igazolják: a modern irodalomtörténet számot vet azzal, hogy az irodalom csak egy a kulturális formák közül. Nem fontosabb és természetesen nem is kevésbé fontos azoknál. Nemcsak a társművészetekről van szó, bár azokról is gyakran és hasznosan szól a könyv, különösen a 19–20. század fordulóján elterjedt összművészeti eszmény kapcsán. Emellett azonban képet kapunk a mindennapok kultúrájáról, az életvitelről, a szórakozásról is. Megtudjuk, hogy mikor kik olvastak, hogyan változott korról korra az irodalom fogalma, melyek voltak médiumai és intézményrendszerei. Vagyis: mikor miért volt fontos az irodalom?

Szorosan ehhez kapcsolódva: hogyan létezett? Például mikor válhatott el a költészet a dallamtól? Mikor olvasták, mikor hallgatták a verseket? Réthelyi Orsolya ismerteti a kora újkori *refrain*-költészet feltételezett előadásmódjáról folytatott vitát. Énekelték vagy deklamálták ezeket a verseket? Végleges válasz valószínűleg sohasem lesz, de önmagában az is fontos, hogy ebben a korszakban (a 15–16. században) még a költészet szóbeliségének dominanciájával kell számolnunk. Valaki egyenesen a mai rapperekéhez hasonlította a föltételezett korabeli előadásmódot (90.), ez pedig (ha hipotézis is) mindenképpen gondolatébresztő. Vajon a rappelés egy régi kultúrához való visszatérést jelent? Ha manapság többen hallgatnak verset, mint ahányan olvasnak (nincsenek adataim, de biztos vagyok benne), akkor lassan ismét uralkodóvá válik a költészet mint szóbeli műforma?

Ha nem engedjük ennyire szabadjára képzeletünket, akkor is sok izgalmas tényt megtanulhatunk az irodalom változó medialitásáról. Nyomon követhetjük, ahogyan a szóbeliséget kezdte fölváltani az írásbeliség, a könnyen megjegyezhető, rímelő verseket pedig háttérbe szorította a próza (100.). Így érkezünk el a 18. századba; az erről szóló fejezet (Gera Judit munkája) jellemző címe: *Hollandia Európa olvasóterme.* Lenyűgöző élmény végigtekinteni, hogy az olvasás közösségi élményének milyen hatékony fórumai és intézményei alakultak ki az olvasóköröktől kezdve a kávéházi összejöveteleken keresztül az angol mintát követő folyóiratokig.

A kultúra- és társadalomközpontú közelítés mellett második alapvető eleme a kötet látásmódjának a posztkoloniális szemlélet. Ez lényeges módszertani elem két egykori gyarmattartó ország esetében. A szerzők nem titkolják, hogy ezzel máris viták kereszttüzében találjuk magunkat. Ahogyan Réthelyi Orsolya írja: a 17. századot

Hollandiában az „arany évszázadnak" nevezik, de manapság erősen vitatják a kifejezés helyességét, mivel az a gyarmati múltat vonja be dicsfénnyel (108.). A koloniális/antikoloniális dichotómia (voltaképpen ezt elemzi a posztkoloniális irodalom- és kultúrakritika) vezérfonallá válik a 19. századi romantikus-realista regény történetében. Ez éppúgy ráirányítja a figyelmet a gyarmati múlttal való számvetés fontosságára, mint az irodalmi szövegek újraolvasásának kívánalmára. Hiszen mi másról szólna az irodalomtörténet-írás?

A harmadik kiemelendő módszertani elem a genderközpontú szemlélet, a társadalmi nemekhez kötődő kulturális jelenségek taglalása. A középkori fejezetben Daróczi Anikó összefoglalja a nőkép változásait Arisztotelésztől az udvari szerelem kultúrájáig (43.), de a két nem közötti kapcsolat írott és íratlan szabályairól mindegyik korszakban olvashatunk. Így érkezünk el a korábban említett *Meseország mindenkinek* fogadtatástörténetéhez, amely a hatásvizsgálatban is érdekes szellemi kalandot kínál. Jó példa egyúttal arra, hogy a két nemzeti irodalom és kultúra közötti kapcsolat ma is eleven, még ha másképpen is, mint az előző századokban.

Azokban a periódusokban ugyanis Hollandia (és általában Németalföld) kimondva-kimondatlanul is követendő példaként jelenik meg Magyarországon. Ezért voltak az ottani protestáns egyetemek sok magyar diák célállomásai. Ha pedig hónapokat-éveket töltöttek ott el, akkor nemcsak a teológia és természettudomány legújabb eredményeit, módszereit sajátították el, hanem megtapasztalták a vendéglátó ország társadalmi-kulturális jellemzőit is. Most is irigységgel olvassuk a 15–16. századról szóló fejezet elején, hogy amikor a magyarok a török elleni védekezéssel voltak elfoglalva, Németalföldön már megkezdődött a polgárosodás: a városok először csak felzárkóztak az uralkodói udvarok és egyházi intézmények mint kulturális központok mellé, majd a vezető szerepet is átvették (65.). De a magyar diákok (sokszor későbbi professzorok és főpapok) nemcsak ezt érzékelték, hanem az otthonról ismerős vallási villongásokat is; ezekről is bőven olvashatunk.

Nagy szükség volt erre a könyvre, és méltó párja lett az utóbbi években-évtizedekben megjelent magyar nyelvű munkáknak más nemzetek irodalomtörténetéről. A szerzők nyilván tanulmányozták ezeket, és azok módszertanának, szerkezetének fényében alakították ki könyvüket. Jól olvasható szöveg – akár lineárisan követi végig valaki, akár lapozgatva, mint a kézikönyveket szokás. Áttekinthető, jól forgatható; jellemző például, hogy a medálok mindig szigorúan kétoldalasak, ám sehol nem érezzük, hogy valamelyik szerző Prokrusztész-ágyba kényszerült volna, vagy csak a terjedelem kedvéért nyújtott volna az esszén. Így aztán *A holland nyelvű irodalom története* maga is mintául szolgálhat majd más irodalomtörténeteknek. (*Osiris*)

D. RÁCZ ISTVÁN